

УКРАЇНЬСЬКА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ

***Анотація.** Розглядаються теоретичні аспекти перехідного процесу в Україні, досліджено його особливості та їх вплив на результативність соціально-економічних перетворень.*

Ключові слова: постсоціалістична трансформація, перехідні економічні системи, пострадянські країни, громадянське суспільство.

***Аннотация.** Рассматриваются теоретические аспекты переходного процесса в Украине, исследованы его особенности и влияние на результативность социально-экономических изменений.*

Ключевые слова: постсоциалистическая трансформация, переходные экономические системы, постсоветские страны, гражданское общество.

***Annotation.** The paper considers theoretical aspects of the transition process in Ukraine, its features studies and their impact on the effectiveness of socio-economic transformation.*

Keywords: post-socialist transformation, transition economies, Post-Soviet countries, public society.

Постановка проблеми. Країна нещодавно відсвяткувала свій двадцятирічний ювілей, який став приводом для осмислення пройденого шляху у напрямку постсоціалістичних трансформацій, підведення підсумків. З'явилось багато оцінок зробленого та набутого у різних сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній та інших. Сьогодні Україна разом з іншими постсоціалістичними країнами здійснює суспільно-економічну трансформацію. Йдеться про процес формування засад демократичного суспільства та ринкової економіки, або іншими словами – будівництво постсоціалістичного капіталізму. Він триває уже майже 20 років, що дає можливість говорити про особливості його перебігу в країні та результативність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опубліковано ряд робіт, в яких містяться роздуми про зроблені кроки на ниві розбудови в країні демократичного суспільства та ринкової економіки, рекомендації щодо подальшого розвитку. Проблемам ринкових перетворень в постсоціалістичних країнах та Україні, зокрема, приділяли увагу ряд зарубіжних дослідників таких як Дж. Сакс, А. Зіденберг, Гж. Колодко, Л. Хоффман, К. Поланьї та ін., Серед них варто відзначити національну доповідь «Новий курс реформ в Україні 2010-2015 рр.», працю В.М. Геєця «Суспільство, держава, економіка: феноменологія, взаємодії» та ін. Опубліковано чимало статей та інших матеріалів, в яких розглядаються різні ракурси подій. Однак ряд теоретичних аспектів перехідного періоду і надалі залишаються дискусійними.

Мета статті – встановити особливості української постсоціалістичної трансформації, її вплив на результативність соціально-економічних перетворень у країні.

Основні результати дослідження. Стартові умови країни на початку ринкових перегонів у порівнянні з іншими подібними країнами, за багатьма свідченнями, були достатньо хорошими. Так, дослідження, проведені спеціалістами Дойче банку засвідчили, що Україна на старті мала найкращі умови для розвитку з-поміж колишніх радянських республік. Щобільше, на думку усіх західних експертів, країна «володіла надзвичайним потенціалом для розвитку» [1, с. VII-VIII]. Польський науковець Гж. Колодко вважає, що «Україна являє собою приклад велетенського потенціалу економіки і людського капіталу. Вона має великі і ще не реалізовані можливості використати своє геополітичне становище й історичний момент часу для досягнення достойного місця у світі» [2, с. 19]. У цьому плані достатньо вказати на те, що Україна є другою за величиною країною Європи з 45-ти мільйонним грамотним населенням, щедро наділена природними багатствами. За розмірами сільськогосподарських угідь (45 млн. га) входить до двадцятки світових лідерів, на неї припадає майже чверть планетарних чорноземів із значним вмістом гумусу. В надрах країни міститься більше 200 видів корисних копалин, відкрито майже 20 тисяч родовищ. Володіючи 0,4% світової суші, приблизно 0,7% населення, вона виробляє майже 5% мінеральної сировини та продуктів її переробки.

Україна успадкувала від СРСР потужний оборонно-промисловий комплекс, до якого входило близько 3600 підприємств. Це дозволило країні, за даними Стокгольмського міжнародного інституту, увійти на межі століть у десятку найбільш потужних світових експортерів зброї. Ще впевненіше почуває себе країна в космічно-ракетній сфері. Ми належимо до п'ятірки держав, здатних самотужки вийти у космос, володіючи при цьому усіма п'ятьма компонентами космічної держави – можливостями конструювання, виготовлення дослідного зразка, проведення випробування, запуску виробництва ракет і здійснення виходу у космос.

Вкажемо ще на одну високотехнологічну галузь виробництва, якою є літакобудування. Вона представлена потужним конструкторським центром та низкою літакобудівних заводів, в яких працюють 5,5% фахівців світової авіаційної промисловості. Україна входить до чільної сімки країн світу, що володіють повним циклом проектування та виробництва літаків [3, с. 184, 188, 192]. Резюмуючи викладене, зазначимо, що Україна мала відносно непогані умови для успішної соціально-економічної трансформації в напрямку ринкового господарства.

Сьогодні, опинившись на проміжному фініші і оглядаючись на пройдений країною за 20 років шлях, мусимо з сумом відзначити низьку результативність здійснених зусиль. Користуючись спортивною термінологією, зазначимо, що, стартуючи з кращих позицій Україна опинилась в кінці ешелону пострадянських країн, продемонструвала різкий контраст між можливостями та результатами. П. Гайдуцький, оцінюючи 15-річний добок країни, пише про змарнований потенціал розвитку. І, справді, через низку об'єктивних та головно суб'єктивних факторів шанси України швидко наблизитись до розвинених країн були втрачені. Країна пережила у перші десять років стрімке падіння виробництва, коли її ВВП знизився до 40,8%, а в наступних дев'ять років зростання ледь сягнув 74,1% від рівня 1990 року [4, с. 5-6]. Не набагато краще виглядає ситуація з доходами населення. Так, у 2008 році порівняно з 1991 роком вони зросли до 101,3%, скоротившись знову у наступні роки. Отже, резюмують автори національної доповіді, - вісімнадцять років (а тепер і всі двадцять – Л.Я.) для зростання доходів населення в цілому втрачено [4, с. 6].

І все-таки найбільшою бідю України є стрімка депопуляція, або іншими словами вимирання населення, яке скоротилося з 52 до 45 млн. чол., до цього додалася не менш значна трудова еміграція. За різними оцінками за рубежом працювало і працює 3-5 млн.чол., причому найбільш активного та освіченого. Відтік кваліфікованої робочої сили, значне зниження її частки у складі працівників різко скоротив потенціал людського капіталу, можливості відновлення економіки і взагалі став загрозою національній безпеці країни.

Критично оцінюючи пройдений шлях незалежного розвитку, все ж слід відзначити і здобутки. Це, перш за все, створення основ ринкової економіки. Автори відомого підручника «Економікс» американці К. Макконнелл та С. Брю визначили шість основних інститутів та принципів капіталізму [5, с. 77]. Чільне місце серед них відведено приватній власності як основі ринкових відносин і як такій, що обумовлює наявність інших принципів. Це, зокрема, свобода підприємництва та вибору; роль особистого інтересу, що реалізується дією закону максимізації прибутку; конкуренція, або економічна змагальність; ринки і ціни, що становлять каркас ринкової економіки, систему ринкового ціноутворення. Цей перелік принципів завершує обмежена роль уряду, що протиставляється абсолютистській радянській державі.

Усі ці принципи в тій чи іншій мірі були реалізовані, створені відповідні інститути. При цьому слід взяти до уваги, що ряд з них спотворені, не наповнені належним змістом і функціонують викривлено. Так, існує приватна власність, але без соціальної відповідальності; свобода підприємництва, але в лещатах бюрократичної корупції; максимізація прибутку, не обмежена жодними моральними нормами; ринкова система з домінуванням різного роду монополістичних структур; уряд як виразник кланово-групових інтересів великого бізнесу. Все це укладається в поняття «дикого капіталізму», що існував на зорі формування ринкових відносин на Заході. Усього цього, зважаючи на історичний досвід значною мірою можна було б уникнути, проте справі завадив суто суб'єктивний чинник: недостатньо високий інтелектуальний рівень реформаторів, ігнорування науки і засилля у владі бізнесу та його лобістів, для яких такий стан речей був вигідним, сприяв швидкому збагаченню за рахунок привласнення державного майна, та за рахунок збідніння широких верств населення.

Іншим важливим надбанням українського народу стало формування основ демократичного устрою та громадянського суспільства. Це надбання органічно пов'язане з попереднім. Відомий французький філософ Андре Глюксман вважає, що «...неможливо досягнути будь-якої економічної модернізації без демократизації» [6]. Остання є процесом становлення демократії як форми політичної організації суспільства. В перекладі з грецької демократія означає народовладдя, участь народу в управлінні державними справами, урядування більшістю. Вона приходить на зміну своєму антиподу – тоталітаризму, диктаторській формі централізованого правління, що існувала в СРСР. Означений філософ наступним чином розкриває зміст демократії: «... це можливість для опозиції існувати, для думок – бути висловленими, завдяки цьому разом виробляти політичні рішення... Це так само можливість опиратися, це також можливість протестувати, й можливість викривати корупцію, не піддаючи загрози свого життя» [6].

За період незалежності в країні закладені підвалини громадянського суспільства. Його можна представити як сукупність добровільних об'єднань, фірм та організацій громадян, за допомогою яких останні реалізують свої групові інтереси. Вони формують, ставлять на порядок денний проблеми, які вимагають вирішення, домагаються їх розв'язання. Уяву про їх характер та діяльність дає наступна таблиця [7, с.12].

Як свідчать дані таблиці, громадянське суспільство представлене недержавними організаціями, які покликані забезпечити участь громади в управлінні суспільством, сприяти забезпеченню політичних, соціальних та економічних прав громадян. Громадянське суспільство розглядається як політична база для формування сучасної держави, як таке, «що відкриває простір для індивідуальних та колективних стратегій» [8, с. 453]. Воно демократично корегує діяльність держави й перебирає на себе ряд функцій управління. Тому не випадково, що вона розглядається як «третя влада», після виконавчої та законодавчої. До неї близькою за змістом і «четверта влада», представлена засобами масової інформації.

Недержавні організації співпрацюють з державними при прийнятті та реалізації управлінських рішень, що сприяє підвищенню ефективності функціонування політичної та економічної систем суспільства. На жаль, в Україні розвиток громадянського суспільства відбувається сповільнено. І сьогодні залишаються актуальними висновки дослідження «Громадянське суспільство в Україні», проведеного на замовлення Світового банку [7]. В них зазначено, що органи влади «не дуже позитивно» сприймають діяльність «третього сектора» (ще одна на-

зва громадянського суспільства), частина з них не бажає співпрацювати з її структурами, не сприймають їх серйозно, не консультуються з ними при прийнятті управлінських рішень. Проблема полягає у відсутності правового механізму громадського контролю за органами влади та працівниками апарату [7, с. 6–7, 31]. До сказаного додамо, що недержавні організації поки що не захищені законами від прямого втручання і свавільної регламентації їх діяльності з боку владних структур, хоча в країні ще відсутнє структуроване та повноправне громадянське суспільство. Воно про себе у повний голос заявило під час майдану – 1 (кінець 2004 р.) і майдану – 2 (кінець 2010 р.) – як протестна акція проти прийняття, представленого владою і не узгодженого з підприємцями Податкового кодексу.

Таблиця 1

Основні види діяльності недержавних організацій в Україні

Основний вид діяльності	Групи за основною діяльністю
Участь у соціальних протестах	Представницькі організації
Відстоювання інтересів певних соціальних груп в органах влади (державних органах)	
Захист прав та інтересів жінок	
Екологічна/природоохоронна діяльність	
Відпочинок та підвищення культурного рівня молоді	
Проведення оцінок громадської думки	Надання послуг
Розроблення та впровадження освітніх навчальних програм	
Надання гуманітарної та/або соціальної допомоги	
Боротьба з наркоманією, СНІДом, пропаганда здорового способу життя	
Кредитування і фінансова допомога	
Правовий захист і допомога	Захист
Проведення спеціалізованих досліджень	Аналітичний центр / технічна допомога
Збір та розповсюдження інформації	
Допомога у створенні НДО, фінансова та технічна допомога у цьому	
Видавнича діяльність	
Соціально-політична діяльність	

Ще одним здобутком української трансформації можна вважати здійснення в країні критичної маси перетворень, що робить неможливим повернення до командно-адміністративної системи (повернення до СРСР). Суспільство пройшло так звану точку неповернення. Запорукою цього є панівне становище в економіці приватної форми власності, існування потужного стану підприємців, вихід на суспільну арену освітченої молоді, яка бажає жити за європейськими стандартами.

Надалі, на основі аналізу подій пройденого нами та іншими країнами шляху спробуємо з'ясувати особливості української трансформації. До них відносяться такі:

- інверсійний тип здійснюваної трансформації;
- стихійність та безсистемність перетворень;
- необхідність формування цілісної національної економіки;
- висока залежність та значний вплив на процес трансформаційних перетворень зовнішніх чинників;
- слабкість та повільність розбудови громадянського суспільства.

Розглянемо їх коротко. Найістотношою особливістю української трансформації є її інверсійний тип. Слово «інверсія» (від латинського *inversio* – перегортання, перестановка) означає незвичність, порушення звичайного. Нормального порядку розвитку подій. Інверсійний тип трансформації означає своєрідний, алогічний характер соціально-економічних перетворень, як такий, що порушує закономірний хід суспільного процесу. Таким слід вважати перехід країн з традиційними економічними системами до ринкової економіки. Варто відзначити, що і Україна у складі Російської та Австро-Угорської імперій рухалася у цьому напрямку. Скасування кріпосницького права відповідно у 1861 і 1848 роках відкрило шлях до ринкових перетворень. Жовтневий переворот 1917 року у Росії перервав цю поступливість і спрямував розвиток у неприродний напрямок – на шлях формування командно-адміністративної системи. І, як справедливо зазначають Дж. Сакс та О. Пивоварський, «поворот до соціалізму ... було насаджено штучно і тому він мав випадковий характер» [9, с. 24]. Це явище країна сьогодні виправляє, повертаючись на магістральний шлях світового поступу.

Інверсійний тип розвитку створює для країни значні труднощі. Це, зокрема:

- розірвання «зв'язку часів»: відсутність порядковості, поступовість виникнення та вирішення соціально-економічних проблем; порушення ситуації, коли попередній розвиток створює передумови для наступних кроків. Логіка економічного розвитку представлена рисунком 1.

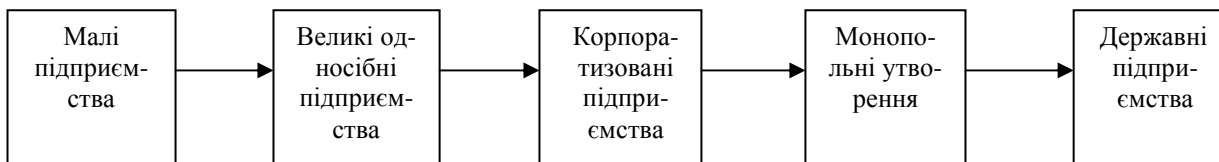

Рис. 1. Логічна послідовність виникнення інституційних форм підприємництва

Поетапність виникнення цих форм підприємництва є очевидною. Процеси концентрації та централізації капіталу в конкурентному середовищі обумовлюють появу великих підприємств – одноосібних та корпоратизованих, що закономірно веде до виникнення монопольних утворень, антиконкурентних дій. Логічний ланцюжок завершує запровадження механізмів державного регулювання, матеріальною базою яких виступають державні підприємства. В українській ситуації зміни відбуваються в протилежному напрямі: від максимального одержавленої, зарегульованої та змонополізованої економіки до формування корпоративних структур та малих і середніх підприємств (МСП):

- одночасне вирішення різнопорядкових проблем. Йдеться про суміщене в часі формування МСП, акціонерних товариств, промислово-фінансових груп, обтяжене трансформаційною та технологічно-структурною кризою;

- необхідність кардинальної зміни ментальності населення, без чого неможливе ринкове реформування соціально-економічних відносин. Це має бути перехід від несприйняття приватної власності, безініціативності та утриманства до визнання принципу змагальності (конкурентності), покладання на власні сили та власну ініціативу.

Батько німецького «економічного дива» Л. Ерхард, що керував процесом переходу від націонал-соціалістичної командної економіки до ринкової у ФРН з цього приводу писав: «... заміна планової економіки вільним ринковим господарством пов'язана з неймовірними труднощами. Причина полягає у тому, що відійти від економіки збалансованих тенденцій (ринкової економіки – Л.Я.) легко; важко, навпаки, при економіці, що вийшла із природної рівноваги, відразу, без переходу, надати простір вільному ринку» [10, с. 45].

Наступною особливістю трансформаційного процесу в Україні є **стихійність та безсистемність перетворень**. Українська влада не спромоглася на розробку стратегії політичного та соціально-економічного розвитку країни на перехідному етапі. На жаль, формування ринкових відносин відбувалося здебільшого неорганізовано, непродумано, без чіткої програми і мали, на думку Президента Центру економічного розвитку О. Пасхавера, стихійно-хаотичний характер [11, с. 9]. Це не дозволило скористатися формулою успішного розвитку, сформульованою філософом А. Уайтхеда. Її вимога полягає у тому, щоб забезпечити порядок у змінах та зміні у порядку.

Причину такого стану речей слід шукати у незатребуваності та ігноруванні владою рекомендацій та розробок окремих науковців і наукових центрів. В якості прикладу можна навести Стратегію економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 роки, розроблену провідними науковцями країни [12]. Наслідком такого ставлення до наукової думки є економічний романтизм та економічний авантюризм, що спостерігається в діях урядовців.

Ще однією особливістю трансформаційного процесу в Україні є **необхідність формування цілісної національної економіки**. На час здобуття незалежності країна не мала власної завершеної виробничої системи і, відповідно, ринку. Вона являла собою, за виразом президента України Л. Кучми «...уламок грандіозної, значною мірою милітаризованої економіки», яку необхідно було перетворити на національну економіку (ринкового цивільного типу) [13]. Внаслідок сформованого в СРСР поділу праці та спеціалізації Україні було відведено роль виробника напівфабрикатів та комплектуючих із низьким вмістом доданої вартості. Промисловість країни виробляла лише приблизно 20 відсотків кінцевого продукту. Ця ситуація, поглиблена масовим розривом виробничих коопераційних зв'язків з колишніми союзними республіками, істотно ускладнила реформування економіки та соціальної сфери.

Трансформаційний процес в Україні характеризується високою залежністю та значним впливом на його перебіг зовнішніх чинників. Це обумовлено рядом об'єктивних та суб'єктивних причин.

До об'єктивних причин, які обумовили зовнішньоузалежний характер розвитку країни слід віднести наступні:

- вибір еспортоорієнтованої моделі розвитку. Така модель поруч із позитивом – зростання ВВП, надходження в країну додаткових ресурсів, має і негатив, що виражається у значній залежності розвитку країни від ситуації на зовнішніх ринках, політики головних зовнішньоекономічних партнерів. При цьому слід зазначити, що частка експорту у ВВП була і залишається близькою до 50 відсотків.

- значний дефіцит енергоносіїв в середині країни, який доводиться покривати імпортними поставками. Сьогодні за рахунок імпорту отримується близько 55 відсотків споживаних енергоносіїв. Ситуацію ускладнює те, що з однієї країни – Російської Федерації надходить 66,5 % нафти і практично 100 % природного газу [14, с. 151]. Це означає, що країна великою мірою залежить від політики країни – монопольного постачальника вуглеводнів.

- гострий брак капіталів, необхідних для розвитку, що робить країну узалеженою від донорів. Такими донорами є передусім міжнародні фінансові організації (МВФ, Світовий банк, Європейський банк реконструк-

ції та розвитку), окремі країни та європейський Союз, ТНК. Небезпека іноземного інвестування криється в нарошуванні державного боргу і в умовах, на яких воно здійснюється. Йдеться не лише про економічні поступки (відкриття ринків, продаж стратегічних об'єктів тощо), а й певні політичні кроки – приєднання до міжнародних угруповань, дозволи на створення іноземних військових баз тощо.

Щодо суб'єктивних причин значної підпорядкованості розвитку від зовнішніх чинників, то такими можна вважати відсутність науково обгрунтованої політики забезпечення зовнішньоекономічної безпеки країни. Мова повинна йти про реальні кроки щодо раціоналізації експортного потенціалу країни, розвиток внутрішнього ринку, зменшення енергомісткості та детінізації економіки та інші.

Відмінною рисою української трансформації є також слабкість та повільність розбудови громадянського суспільства, про що йшлося попередньо. Це знаходить свій вияв у високій залежності громадян від держави, регіонів від центру, високому рівню бюрократизації та корумпованості чиновництва.

Зазначені особливості свідчать про обтяжуючі обставини, за яких відбувається трансформація в Україні, про наявність додаткових перепон (проблем) на шляху перебудови. Вони не тільки вимагають більших зусиль для їх подолання, а й сповільнюють процес соціально-економічних перетворень, збільшують терпіння населення, тривалість перехідного періоду. Досить сказати, що ще й досі країна за станом соціально-економічного розвитку не досягла рівня 1991 року. Враховуючи сказане, можна цілком погодитися з думкою німецьких дослідників А. Зіденберга та Л. Хоффманна, «...що Україна переживає трансформаційні процеси свого власного зразка» [1, с. VII].

Висновки. Україна приймає безпосередню участь у світових трансформаційних процесах. Вона у 1991 році разом з іншими пострадянськими країнами розпочала здійснення ринково-демократичних перетворень, будівництво постсоціалістичного капіталізму. Одночасний трансформаційний старт усіма республіками СРСР дає можливість порівняти наші досягнення з результатами інших. На двадцятирічному проміжному фініші країна опинилася в числі останніх, що дає підстави говорити про змарнований потенціал розвитку.

Українська трансформація має свої особливості, що істотно ускладнили її перебіг. До таких слід віднести інверсійний характер здійснюваних перетворень, їх стихійність та безсистемність, формування із «уламка» радянського народногосподарського комплексу цілісної національної економіки, значну залежність трансформаційних змін від зовнішніх чинників, слабкість та повільність розбудови громадянського суспільства. Це дає підстави стверджувати, що Україна здійснює трансформацію власного зразка, хоча і має багато спільного з іншими пострадянськими країнами.

Список використаних джерел

1. Україна на роздоріжжі. Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ / за ред. А. Зіденберга і Л. Хоффмана/ Переклад з англ. – К.: Вид-во «Фенікс», 1998 – 477 с.
2. Колодко Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Г.В. Колодко; [пер. з польської О.М. Палій]. – К.: Вид-во «Основні цінності», 2002. – 248 с.
3. Яремко Л.А. Господарська глобалізація та управління зовнішньоекономічною сферою: [Монографія] / Г.Н. Аніловська, Л.А. Яремко. – Львів: Видавництво ЛКА, 2001. – 234 с.
4. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
5. Макконнелл К.Р. Аналітична економія. Принципи, проблеми і політика. Частина 1. Макроекономіка / Кемпбелл Р. Макконнелл, Стенлі Л. Брю. Тринадцяте видання / Пер. з англ. – Львів: Просвіта, 1997. – 671 с.
6. Глюксман А. Революція назавжди / Андре Глюксман// Український тижень. – 2010. – № 27. – 2-8 липня. – С. 42.
7. Світовий банк. Громадянське суспільство в Україні: 2003. Аналітичний звіт. – К.: Видавничий дім «Козаки», 2003. – 64 с.
8. Кола Д. Гражданское общество / Доминик Кола / 50/50. Опыт словаря нового мышления. – М.: Прогресс, 1989. – С. 453.
9. Сакс Дж. Економіка перехідного періоду. Уроки для України / Джефрі Сакс, Олександр Пивоварський / Пер. з англ. – К.: Основи, 1996. – 145 с.
10. Эрхард Л. Полвека размышлений: речи и статьи / Людвиг Эрхард. - М.: Руссико: Ордынка, 1993. – 608 с.
11. Іщенко Г. Конкурувати інтелектом, інноваціями, інвестиціями / Г. Іщенко // Урядовий кур'єр. – 2006. – 23 серпня. – С. 9.
12. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки). «Шляхом європейської інтеграції» / Авт. Кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
13. Виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці незалежності України // Урядовий кур'єр. – 2004. – 26 серпня. – С. 3.
14. Яремко Л.А. Глобалізований регіон та зовнішньоекономічна безпека України: теоретико-методологічний аспект: [Монографія] / Л.А. Яремко. – Львів : Видавництво ЛКА, 2007. – 524 с.